

RÄ PROTOCOLO

“TENGÜ TI ME NTQ’TE RÄ HOKÄ NDANNI. BE TI ME MA ÑONRBI, TÄ ME NZIFI NE TÄ ME NTÜTÍ RÄ HÄI I BUPU HA RÄ HNIHNI TÄ ME NTQ’TE RÄ NDANNI, ‘NAHMA TÄ ZA TI ME MA HOKI Ä RÄ LEY Ä YÄ DERECHOS, RÄ FÄTİ NE TENGÜ KÄ NMA MA YÄ YÄ HNIHNI UA HA RÄ XEKI NGE RÄ NDEMA, ‘NE NE RÄ LEY RÄ NSATI UA HA RÄ XEKI NGE RÄ NDEMA, TI MBENCHI Ä RÄ HIÄ NGE HİMBİ TENNA RÄ CONSTITUCIÓN, NU RÄ NÚMERO Ä KEÄ RÄ 111/2022, ‘NE NE RÄ 131/2020, ‘NE NE RÄ NÚMERO YA MI HABU, NU RÄ NÚMERO Ä KEÄ RÄ 186/2020”.

RÄ INTRODUCCIÓN

Nu rä hehmi i haua ha bä ekua katho ä rä hiä tä me nthenni ‘nama tä ‘torma ho ä rä ndänni ne ‘nahma tä pönma ho ä nge ko rä nge u yä häi nge yä ñühü tä me ndorbe ä, ‘nahma nubu ya tä manna ñonfeni rä häi ne keä ketho ti me ma hoki ä rä ley yä derechos, rä fäti ne tengü kä nma ma yä yä hnini nge yä ñühü, ne neä rä ley rä mpe ä rä nsati ua ha rä xeki nge rä Ndema.

Nuä rä Ndixkä Congreso nge ha ze rä nte’ti ua ha rä xeki nge rä Ndema, ko rä bafi nge ti ñonrbä bi nu rä hiä, nu yu yä reforma nge ha nge tä me ntö’ti; ne nu nu i mannu nge nuä hingä ha ä na rä legislación nge ya bä ehe ne i nma tengü ti me ntö’ti ä rä ndanni ti habu ha yä hnini nge yä ñühü, nu nu bu ya tsetho keu yä hiä yä bä ñehe nge tä me nthenni nahma tä ponma ho nu ‘ne ‘nahma nangu na u yä häi nge yä ñühü tä me ntospe rä ñonfeni.

HA KA TÄ TA’TÄ RÄ NDANNI

Nu bu ha xä feni nge tä ta’tä rä n’tänni nge tä me ntö’ti: Nu ä rä ndänni be ti me ma ñombi, be tä me nzifi ne tä me nthenni tengü rä muí ne tengü rä ñonfeni rä häi, ne tä ‘torma ho ä. Nu nu rä hiä nu i tennu nge nu u yä hnini nge yä ñühü, nangü na ü yä häi nge i bupu narbu i bu u, tengü tho bä epu ha rä artículo rä 13 nge rä Constitución Política ä rä xeki nge rä Ndema, nubu i mambu: “Nuua ha rä xeki nge rä Ndema ra ma raño tho yä hiä ua ne rä ma raño tho yä häi i bukua, tengü tho yä hnini nge yä ñühü, yä hnini nge yä menthe, yä totonacas o yä tutonakuj, yä mixtecas o yä ñuu sabi, yä tepehuas o yä hamaispini, yä otomíes o yä hñahñü,

yä popolocas o yä n'guiva 'ne ne yä mazatecas o yä ha shuta enima...', ha rä habu: "Nuua ha rä Ndema nuu yä häi nge i ña na rä hää ketho i ha rä derecho u".

Habu nuä rä Nduxkä Congreso i ha ze rä nte'ti ua ha rä xeki nge rä Ndema bä ma ä nge nuä rä Ndanni tä me ndorbe u yä hnihilni nge yä ñuhü, nangu na rä hnihilni tä me ndorbe ä, nahma nu u yä hnihilni u bu ya tä ma tengü rä ñonfeni ne tä ma ne tä me nthenrbi tengü kä mu u ne tengü kä nzo u, nge nu nu kehuu rä hää ya bä ñe nuu, nge hne nge tä me n'tospe ä rä ñonfeni u yä hää nge yä ñuhu, nahma nuä rä hää tä poni, nuä rä hää tä me nthütsi keä rä hää tä ma u yä hää nge yä ñuhu ä ne teko ngü rä ñonfeni u, tengü kä mupu ha rä hnihilni u, tengü kä nzo u, ne tengü rä fäti u. Ha rä habu nuä rä ndanni ä, keu yoto hnihilni nge yä ñuhu i haua ha rä Ndema ka tä me ndorbe ä

Nuä tengü kä ñidu ne hapu ni ko u yä hnihilni nge yä ñuhu keä rä hää xä hiiüxä rä Instituto Nacional nge yä mpe u yä hnihilni nge yä ñuhü, nu rä INPI, nge nuä keä ko rä instituto xä xati ne xä nu hapu ni ko ä nangu na u yä hnihilni nge i ñuhü ua ha rä Monda. Ha rä habu bi hiiüxä na rä hemi nge ni h unge rä catálogo nacional, nu bu ha i ma tengü kä ha u yä hnihilni nge yä ñuhü bu ha yä municipio ne nekua ha rä xeki nge rä Ndema. Nuä rä hemi ä i ma ä nge ma hüti nge yä municipios indígenas u yä hnihilni nubu ha i bui 70% yä häi nge i ñuhü, o kemu bupu 40 o astä 69% rä häi nge rä ñuhü, ne ma hüti nge yä municipios con población indígena dispersa u yä hnihilni nubu ha i bui 40% rä häi nge rä ñuhü ne hing*i* tsu ä 5000 yä häi nge yä ñuhü. Ma hüti nge yä municipios con presencia indígena nubu ha i hing*i* tsu ä 40% rä häi nge rä ñuhü pe i tho pe ke i tho ä 5000 yä häi nge rä ñuhü i bupu ha yä hnihilni u ne i bupu na ñoho rä häi nge yä na rä hää nge ho ma na rä häi i ña. Katho nu nu rä hää ne hingä honrbu ha rä INPI bi me nthoni ä, ketho bä epu ha rä hemi bi hiiüxä rä Instituto Nacional de Estadística y Geografía, ma hüti nge rä INEGI.

Nuä rä ndanni rato etapas bu ha ti ha ä. Nuä rä muti keä rä etapa preparatoria ä; ra mi tsu bu ti hma ä ne tä me nthonni hapu ti ha u yä ndanni u, hapu tä me n'tote u, tekongu bu ha ni ko u yoto hnihilni nge yä ñuhü i haua ha rä Ndema. Rä muti, remakito yä xeki bu ha ti ha ä rä etapa de acuerdos previos hnihilma tä me ndanni rä häi mu i numa ho tengü ti me n'tote rä ndanni; nubu ya keu yä häi nge i ha rä n'te' ti bu ha rä hnihilni tä me ndanni ä, nuu yä tsidabi i

bupu ha yä hnihilni. Numu bi kua ä, bä epu ä rä etapa informativa be. Nu nü yoto foros bu ha ti ha nü; nubu tä ma bu yä tsidabi ma hohma, yä tsidabi u yä häi nge yä ñuhü, ‘ne ne u yä häi nge bi më nthanni bu ha rä huntu mu mi ha rä huntu bu ha yä hnihilni. Nuä ma na rä etapa keä rä etapa deliberativa ä. Nuu yä häi nge tä më ndorbe rä ndanni, nuu ti ñahni u, ti xi hiä ñonfeni u, nangu na yä häi tä ma be mbeni nge ti ha, ne teko ngü bu kä nuä rä hiä i ndo’te rä ndanni nge nubu ha rä hnihilni i bu u. Nu nü rä etapa consultiva, yoto foro bu ti ha nü, nangu na tä tenrbä bi katho u yä hnihilni i haua ha rä Ndema. Nubu keu yä häi bä më nthanni bu ha yä hnihilni ma homa ti ñahni bu ne ti nxi ä rä ñonfeni, nahma tä ko ä na rä hiä nge ti ñe[‘]kei u, ne ketho tä huahna rä häi nge tä rä mpongähü u, ne ketho tä huahnu yä häi nge tä iódä rä Comisión de Seguimiento y Verificación u. Nunu ya kehnu ko ti mapu, kehnu ko ti ña bu ha rä etapa de seguimiento y verificación.

Nuä ha i më n[‘]tudi ne ha i thannu yä hnihilni nge yä ñuhü bu ha tä do[‘]tä rä ndanni, kä nge be i theti hapu ni ko u yä hnihilni bu ha mi tsu xä ngu yä häi nge i ñuhü, nahma ketho xi tä za nangu na u tä manna ñonfeni u.

HA KA TÄ TADI, HA TI ‘TODE NE HA NI KO U YOTO HNIHNI NGE YÄ ÑUHÜ

YÄ HNIHNI NGE YÄ ÑUHÜ, TENGÜ TI ‘TODE NE HAPU TÄ ‘TODÄ RÄ NDANNI: RÄ HIÄ NGE HİMBİ TENNA RÄ CONSTITUCIÓN, RÄ INPI, RÄ SEP

No.	Yä hnihilni	Ha ti kohi ne ha nin ha <u>u</u> yä hnihilni nge i ñuhü ne ne <u>u</u> yä hnihilni yä bokei	Ha tä tho yä foro ne ha ni <u>mu</u> <u>u</u> to yä bedo yä hnihilni nge yä ñuhü	Nubu ha tä dödä rä <u>ndanni</u> kep <u>u</u> ha yä hnihilni nge i <u>bu</u> hiä häi nge yä ñuhü ä ‘ne ne yä häi nge yä bokei	Yä xeki nubu ha tä dödä rä <u>ndanni</u> , ha tä dörbä rä <u>ndanni</u> yä hnihilni nge yä ñuhü ‘ne ne yä hnihilni yä bokei
ETAPA DE ACUERDOS PREVIOS		ETAPA INFORMATIVA		ETAPA DELIBERATIVA	
1	Nahua	CUETZALAN DEL PROGRESO	Nahuas de: Sierra Norte y Nororiental	ZACAPOAXTLA	Nahuas de: Sierra Norte y Nororiental
2		ZACAPOAXTLA			
3		HUATLATLAUCA			
4		CUAUTEMPAN			
5		HUAUCHINANGO			

6		Sierra Negra: ZOQUITLÁN	Nahuas de: Tehuacán y S. Negra		Nahuas de: Tehuacán Tepexi y S. Negra
7		Valle-Tehuacán: ALTEPEXI			
8		QUIMIXTLÁN			
9		Región metropolitana: CANDA			
10		ATLIXCO			
11	Tutunakuj o totonaco	ZAPOTITLÁN DE MÉNDEZ	Tutunakuj o totonaco Sierra Norte HUEHUETLA		Tutunakuj o totonaco Sierra Norte HUEHUETLA
12		HUEHUETLA			
13		XICOTEPEC			
14	N'ghiva o popoloca	SAN MARCOS TLACOYALCO	SAN MARCOS TLACOYALCO		Nguivas: Mixteca y Valle-Tehuacán: SAN MARCOS TLACOYALCO
15	N'guiva o popoloca	SAN FELIPE OTLALTEPEC, TEPEXI DE R.			
16	Hñahñú u otomí	SAN PABLITO, PAHUATLÁN	Hñahñú u otomí: SAN PABLITO, PAHUATLÁN		SAN PABLITO, PAHUATLÁN
17	Ha shuta enima o mazateco	MAZATZONGO DE GUERRERO	Ha shuta enima o mazateco sede: MATZATZONGO, SAN SEBASTIÁN, TLACOTEPEC		Sede: MATZATZONGO, SAN SEBASTIÁN TLACOTEPEC
18	Ñuu savi o mixteco	CHIGMECATITLÁN	CHIGMECATITLÁN		CHIGMECATITLÁN
19	Hamaispini o tepehua	MECAPALAPA PANTEPEC	MECAPALAPA PANTEPEC		MECALAPA PANTEPEC

RÄ TSIKUA RÄ TSIDABI NUBU HA BÄ THUXÄ RÄ HIÄ

Nuä rä hiä nge ne nge ti me ma hoki ä rä ley de derechos, rä fäti ne tengü kä m ama yä u yä hnihil nge yä ñuhü, ‘ne ne ä rä ley rä mpe rä nsati nubu ha bä e ä rä nsati nge rä ñuhü, nangu na yu ke hiu haua ha rä Ndema yu, ramaraño tho u yä tsikua bä e ä rä hiä ä nge ki i toxnu rä reforma hnu, nguua ha rä Ndema, rä Monda ‘ne neä katho rä ximhai, ne ketho nepu ha yä criterios jurisprudenciales ‘ne neä rä hiä i ma ä rä Organización de las Naciones Unidas (ONU) ne ximangü ä rä Sistema Interamericano de Derechos Humanos. Nuä rä hiä ä i ena:

Rä tsikua rä mpe rä tsidabi ua ha rä ximhai:

- Rä convenio 169 nge rä Organización Internacional nge rä Befi, rä mpe yä hnihni nge yä ñuhü, rä artículo 61.
- Rä Delcaración de las Naciones Unidas nge rä mpe yä hnihni nge yä ñuhü, rä artículo 142, 159, 19, 32, 38 ne rä 43.
- Rä Declaración Americana nge yä mpe yä hnihni nge yä ñuhü, yä artículo XV: rä nsati; rä artículo rä XXVIII: tengü bu ti me ntsupi ä rä fäti ‘ne ne ä rä ñonfeni yä hnihni; rä artículo rä XXIX: rä derecho nge ti m ama yä yä hnihni.
- Yä Informe rä Relator Especial nge yä derecho yä hnihni nge yä ñuhü bä epu ha rä Organización de las Naciones Unidas (ONU).
- Rä agenda 2030 nge ha ti ma ma yä rä nsati ne ha ti ha ma ho rä te ua ha rä hai.
- Rä Declaración ne rä Marco de Acción nge rä ha ti ha ä be xpä hma nge ti ha ma ho rä te ua ha rä hai rä 4: tä me ndutü xä ho ä rä nsati ne katho rä häi räingü bu, ‘ne tä hnepe nge nangu na rä pätsi o rä häi tä za nge tä pä ä be tä pati ketho.
- Rä Declaración ‘ne ne rä Plan de Acción de Durban
-

Rä tsikua rä tsidabi ua ha rä Monda

- Rä Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos, yä artículo rä 2, rä 3 ‘ne ne rä 133.
- Rä Ley General nge rä mpe rä nsati, rä artículo rä ra, rä 4, rä 56, rä 57 ‘ne ne rä 58.

Rä tsikua rä mpe rä tsidabi ua ha rä Ndema

- Rä Constitución Política rä mpe rä xeki nge rä Ndema, rä artículo rä 13 ‘ne ne rä 17.
- Rä ley nge yä derecho, rä fäti ne tengu kä ma ma yä yä hnihni nge yä ñuhü ua ha rä xeki nge rä Ndema, rä artículo rä 9, rä 24 ne rä 27.
- Rä ley rä mpe rä nsati ua ha rä xeki nge rä Ndema, rä artículo rä ra.

Ñä tesis jurisprudenciales

Rä Suprema Corte de Justicia de la Nación

Rä Derecho rä häi nge tä me ndorbe rä hokä ndanni yä hnihni nge yä ñuhü ne han ha nge nforta ä.

Ya hnihni nge yä ñuhü. Rä derecho nge tä dorbä rä ndanni ne han ha nge nforta ä rä ndanni ne tengu ä rä ho i odä.

BE TI ME NDODE

Nu rä hokä ndanni be ti me ma ñonrbi, be tä me nzifi, tä thenrba rä ñonfeni ne kepu ti me ndode, rä derecho yä hnihni nge yä ñuhü ä, nge hnepe nge ti participa ne tä man ä rä ñonfeni mu bi ha yä medidas administrativas o yä legislativas, nge i ha nge ko ti afecta bi bu ha i bui, tengü kä mui, tengü kä nzofo, te be i ha bu i bui, tengü rä tsidabi ‘ne ne u mi ray ä hiä i habu ha rä hnihni. Nuä rä ndanni ä tsetho tä dorma ho ä ne tä theti tengü kä mupu ha rä hnihni u ne be ma hiä i ña u yä häi i bupu, ‘nahma numu bi ko ä na rä hiä tä konma ho ä ne keä rä hiä nge i numa ho u yä häi i bupu ha rä hnihni ä. Nu nu keu yä instituciones i habu ha rä hnihni tä me nthenrbi ä.

Ko rä nge rä hiä hinbï tenna Constitución ne himbï numanduxki yä derechos humanos bã epu ha rä tsikua rä Constitución ne ‘ne hia tratados internacionales xä firma ä rä Monda, nu rä Comisión Nacional de los Derechos Humanos bi tuma na rä hiä nge ni hü nge rä acción de inconstitucionalidad bã epu ha rä número 111/2020. Nunu rä hiä nu i nmannu bi ha na rä hiä himbi numanduxki rä constitución rä 111/2020 ne i en ä rä hiä: Ko rä nge ä rä decreto nge bi me ma parpi ä rä Ley yä derechos, rä fäti ne tengü kä ma ma yä yä hnihni ñuhü ua ha rä xeki nge rä Ndema, bi ponmu rä 15 rä enero nge rä 2020, nu rä hiä ä hümbo numanduxki ä rä derecho ä rä häi nge rä ñuhü nge be tä me ndorbe rä ndanni mu ni mabu he ti ma ma pati o ti me ma tumi na rä hiä bã epu ha rä artículo rä rato nge rä convenio 169 nge rä Organización Internacional del Trabajo, rä mbendi ui yä hnini nge yä ñuhü nge ti nmanda ze.

Ketho, nuu ti mpepu ha rä Sexagésima Legislatura nge rä Congreso ua ha rä Ndema ne ‘ne rä Comisión Nacional de los Derechos Humanos bi tuma na rä hiä nge ma nge hïngi tenna rä Constitución, nu rä número rä 131/2020 ne ‘neä na rä tsikua nge nadä i ma, nu rä número rä 186/2020. Nuä rä hiä hïmbi me nthenni keä rä capítulo nge rä kida rä mpe rä nsati nge rä ñuhü, rä artículo 46 astä rä 48, ne ‘ne hrä capítulo rä hiäto rä mpe rä nsati na hïngä na rä häi tä dembu, rä artículo 51 astä rä 56, bä epu ha rä yoho rä título rä Sistema Educativo Estatal, nge rä mpe rä Ley nge rä nsati ua ha rä xeki nge rä Ndema. Nuä rä hiä i man ä nge hïmbi me ma numanduxki bi rä derecho yä häi nge yä ñuhü ne ‘ne hiä häi nge hemba na rä u nge be tä dorba bi rä ndanni, nuä bä epu ha rä artículo rä rato rä Convenio nge rä 169 rä mpe rä Organización Internacional del Trabajo, nge rä mbendi ui yä hnihni nge yä ñuhü, ne neä rä artículo nge rä koho rä Convención nge yä Derecho yä häi ha na rä u, nge nu nu i mannu nge numu bi me ndode na rä Ley nge tä za nge ti afecta bi u yä häi u, be ha nge tä dorba bi rä ndanni.

Ha rä habu, nu rä Suprema Corte de la Justicia de la Nación, nubu ha rä sesión nge rä 59 bi ha mu rä nonxi rä 22, bi ma nge nuä rä hiä hïmbi tenna Constitución bä epu ha rä número nge rä 111/2020 ti ha ua ti ko ä:

Rä YOHO. Ti me ma tsaia bi ä rä hiä hïmbi tenna Constitución bä epu ha rä artículo nge rä 85, nu rä fracción 41 nge rä mpe ä rä Ley yä derechos, rä fäti ne tengü kä ma ma yä yä u yä hnihni nge yä ñuhü ua ha rä xeki nge rä Ndema, nuä bi me nthuspi mu mi pon ä rä decreto bi thüxpu ha rä Periódico Oficial ua ha rä xeki nge rä Ndema mu rä 15 rä enero nge rä 2020.

Rä HÏÜ. Hïndi muui ä rä hiä bi hma ne bä nexpu ha rä Honorable Congreso haua ha rä Ndema, ne nuä i me nthuspi ä rä koho rä párrafo bä epu ha rä artículo nge rä yoho ne neä rä remayoho rä capítulo, rä sección nge rä ra ne ‘ne hiä artículo nge rä 81 astä rä 104 nge rä Ley yä derechos, rä fäti ne tengü kä ma ma yä yä hnihni nge yä ñuhü ua ha yä hnihni nge yä ñuhü ua ha rä xeki nge rä Ndema, bi pombu ha rä Periódico Oficial ua ha rä Ndema ä rä 15 rä enero nge rä 2020.

Rä KOHO. Nuä rä hiä, nuä ma be hïndi muui kemu bi tho ä na heia nge xti me nzifi rä Congreso ua ha rä xeki nge rä Ndema mu tä muti ti ño ä, pe ke tsetho nge tä feni, ne mencha

hingga tsotho ä rä pa ne hingga futho ä rä ndanni tä dorbä bi yä hnihni nge yä ñuhü, nuä rä Congreso nadä tä tentho ä rä hiä bä ñoui bu ha rä considerandos rä rato ne rä yoto ä.

Ketho nu rä Suprema Corte de Justicia de la Nación bi ma ha ti ho ä rä hiä nuä hümbe tenna Constitución bä epu ha rä número 131/2020 ne nepu ha rä tsikua 186/2020, ne i ena:

Rä YOHO. Hinni mandä ti muui ä yä artículo 46, 47, 48 ‘ne rä 51 astä rä 56 bä epu ha rä Ley nge rä nsati i haua ha rä xeki nge rä Ndema bi pombu ha rä Periódico Oficial nua ha rä Ndema mu rä 18 rä mayo nge rä 2020. Nunke hnu ti theui ä bä epu ha rä considerando nge rä kida nu.

Rä HIÜ. Nuä rä hiü, nubu ha ma be hündi muui, tä muti nge ti ño mu bi thoi renmahiäto zäna nge xtä nzonna hiä bu ha rä Congreso nge rä xeki nge rä Ndema, peke menchä hündi futho ä ndanni tä dorbä ä rä häi nge rä ñuhü ne u yä häi hemba na rä u, nuä rä Congreso nadä keä rä hiä nge bä epu ha rä hiä rä mpe rä nsati nge rä ñuhü ne neä rä mpe rä nsati nge ka hingga na rä häi tä dembu, nuä bä epu ha rä considerando nge rä rato.

Nahma tä me ntsupi ne händä dorbä rä ntsoni u yä hnihni nge yä ñuhü ‘ne ne yä hnihni yä mboi häi nua ha rä xeki nge rä Ndema. Nuä rä Poder Legislativo i haua ha rä Ndema bi ma nge tsetho tä dorbä rä Ndanni u yä hnihni nge yä ñuhü nahma tä dospä rä ñonfeni ne tä ma be mbeni nge nuä rä Ley ä yä derecho, rä fäti ne tengü kä ma ma yä u yä hnihni nge yä ñuhü, ne neä rä Ley rä nsati i haua ha rä Ndema; nahma nangu na u yä häi i bupu ha yä hnihni nge yä ñuhü tä man ä rä ñonfeni bu ha rä ndanni numu bi ha rä Ndanni nahma ketho numu bi me ma tumi na rä Ley o bi me ma hoki keä ko rä ñonfeni u tä kuarbu u ne tä therpä bir ä nmui u, rä ñonfeni u, rä fäti u ne tengü kä nmunda u, nge nuä keä rä hiä bä epu ha rä tsikua nge rä Constitución ä ne hiä tratados internacionales.

Nu rä Ndanni tä ‘tode hingga hondä yä artículos bä epu ha rä Constitución tä me ndurbi nguenda ä, keä rä ñonfeni rä häi ketho i nen ge tä ‘tospe nahma numu bi me ma hoki o bi ‘todä na rä ley, nuä rä häi nge rä ñuhü o ha na rä u keä ko rä ñonfeni tä thuspa bi bu ä.

Nuä rä Legislatura rä LXI i ne ketho nge nuä rä Poder Legislativo tä iode ne ti ha nge nuu yä hnihni nge yä ñuhü tä man ä rä ñonfeni u, nahma ti habu ha ketho tä me ndospe be i mben u o be ne u, ne ti ha rä democracia participativa, nubu ha nangu na u yä hnihni nge yä ñuhü tä man ä rä ñonfeni u ne ketho ti ha rä democracia representativa nahma hingga honmu bi dapä rä voto rä häi tä kuadi, nemu nge be ma na nge ti ha na rä ndanni tä man ä rä ñonfeni nahma tä ñu ä rä fäti, tä ñu ä rä ñonfeni, tä ñu ä tengu kä mui, ne nangu na u keä ke tä me ndurbi nguenda mu nge he bi dannu, nahma ti habu ä ti nte rä sistema político ua ha rä Ndema.

Ma tä keä nuä rä hiä bä pombu ha rä Suprema Corte de Justicia de la Nación nge i ma nge nuä rä hiä hïmbi tenna Constitución bä epu ha rä número nge rä 121/2020 ne neä rä tsikua nuä bä epu ha rä 186/2020, i man ä nge hinni mandä ti muui ä yä artículo 46, 47 ne rä 48 bä epu ha rä capítulo nge rä rato, nge rä nsati rä mpe rä ñuhü, ne neä rä 51 astä 56 bä epu ha rä capítulo rä hiäto nge rä nsati nuä hingga na rä häi i ndebu nge nuä rä Ley rä nsati ua ha rä xeki nge rä Ndema, bi pombu ha rä Diario Oficial mu rä 18 rä mayo nge rä 2020. Nuä rä ndanni tä ‘tode hondä rä hiä rä mpe rä nsati nge rä ñuhü tä me nthäsi hai ä, ne nuä rä hiä nge rä mpe rä nsati nge hingga na rä häi i ndebu mefa tho tä ti me nthätsi hai ä be.

Be tä me ndanni

Nurä ndanni tä tode ti ‘todä nge ti habu be ti me ma hoki ne ti me ma pati ä rä Ley nge yä derecho, rä fäti ne tengu kä ma ma yä yä hnihni nge yä ñuhü ua ha rä xeki nge rä Ndema. Nahma nuu yä derecho yä hnihni nge yä ñuhü tä me ntsupi u ne tä me ndekei u, ne raiku ti ñoui rä Constitución i haua ha rä Monda ä ne neu yä tratados internacionales, ne ne hiä criterios jurisprudenciales bä nexpu ha yä tribunal constitucional, ne neä rä Constitución rä Ndema nge nuä rä hiä hïmbi tenna Constitución bä epu ha ra 111/2020 bä nexpu ha rä Suprema Corte de Justicia de la Nación.

Ketho tä me ndanni ha ti me ma hoki ä rä Ley ä rä nsati ua ha rä xeki nge rä Ndema nahma nu rä nsati, numu bi me nduti ä tä me ndurbi nguenda ä rä ñonfeni, rä fäti, rä nmui ne ‘ne rä hiä rä häi ua ha rä xeki nge rä Ndema. Nuä keä rä hiä hïmbi tenna Constitución i nepe nge tä me ma hoki ä, nuä bä epu ha rä 131/2020, ne neä rä tsikua nuä raiku i manmi, nu rä 146/2020

bä nexpu ha rä Suprema Corte de Justicia de la Nación, ne neä be ma na rä hiä nge i kuarbu ha rä Ley nge rä mpe yä hnihni nge yä ñuhü.

Nuä rä ndanni tä ‘tode hïngä honchä artículos tä tenna, tä ne nge tä yospä rä ñonfeni rä häi nuä to tä kuarbu ha rä ndanni ä, nahma nangu na rä häi tä man ä rä ñonfeni.

Be ti me ndode rä ndanni

Nuä rä ndanni mu bi me ndode be rä muti ti me ma ñonrbi ä, kepu ti dodä, tä temba bi rä nmui rä häi ä, rä ñonfeni rä häi ä, ne be tä me nsifi rä häi tengu ti ‘toda. Numu bi ‘todä rä ndanni, nunu tä donnu nge tä ne nge tä ñospä rä ñonfeni rä häi nu , nahma nubu ya keä ti hoki ne keä ti me ma hoki rä Ley nge yä derecho, rä fäti ne tengu kä ma ma yä yä hnihni nge yä ñuhü ua ha rä xek*i* nge rä Ndema. Ne ketho kehnu ti mu ä ti me ma hoki yä leyes reglamentarias nge yä mpe yä derechos yä hnihni yä ñuhü ne neu yä hnihni yä häi nge yä mboi. Nahma ti ho ä ketho ä rä hiä nuä hümbi tenna Constitución bä epu ha rä 111/2020 bä nexpu ha rä Suprema Corte de Justicia de la Nación.

Ketho tä ne nge tä yospä bi rä ñonfeni rä häi ne neä be ne nge ti me ma hoki ä rä Ley nge rä mpe rä nsati ua ha rä xek*i* nge rä Ndema ne neä rä hiä hümbi tenna rä Constitución, nuä rä número 131/2020, ne neä rä tsikua nuä ya mi habu , nuä raiku i manmi, nuä rä 186/2020.

Rä hiä i nthenni ne i hnuma nduxki

1. Rä hnihni nge rä ñuhü ne neä rä derecho ä;
2. Tengü kä nmanda ze ne tengü kä ha ze rä ndedi u ramaräño tho u;
3. Yä derechos yä xitsu nge yä ñuhü;
4. Yä derechos yä pätsi, yä tsundu, yä hmute nge yä ñuhü ‘ne ne u xä patpu ha i bui;
5. Yä hnihni yä häi nge yä mboi ne han ha nge nforta tä fäti nda yä derechos u;
6. Rä hai, nepu ha i bui ne be habu ha yä hnihni u yä ñuhü;
7. Tengü kä nmanda ne tengü kä nzo u, tengü rä tsidabi u ne ha ti dorbe xä ho rä tsidabi u;

8. Rä participación ne to i yä nge ko rä nge u yä hnihni bu ha yä entidades federativas ne neu yä municipio;
9. Rä hokä ndanni;
10. Rä fäti ma häma tho u yä hnihni nge yä ñuhü ne neä rä ñonfeni;
11. Rä nsati i habu ha yä hnihni nge i ñuhü ne tengü kä nthäntsä rä ñonfeni bu ha yä nsäti matäkeä ramaraño rä nsati i ño u. Nuä rä temática rä ra keä rä currículo comunitario ä, rä mpe rä ñuhü ä; nuä rä ñoho keä rä nsati nge rä ñuhü ä, nge nangü na rä häi tä zu ä; rä hïü, tengü ä rä dofo i tsu u yä nsati;
12. Rä ñanni ‘ne neä rä ñanni mi ha mu ma häma;
13. Rä ñahni ne tengü rä ntsofo i habu ha yä hnihni ‘ne tengü ä ramaraño tho rä ñonfeni rä häi;
14. Tengü kä nthäntsi, tengü kä ma ma yä, tengü kä nmanda ze ne hakä ndin ä be i tsi u yä hnihni u;
15. Yä häi nge yä ñuhü i pa ma nanguati nge bi honna befi, yä üahï ne neu yä häi nge i pa bu ha yä tämhnihni o astä ma nanguati rä ximhai nge bi honna befi;
16. Rä hokä ntsofo ui ä rä tä tsidabi u yä hnihni nge yä ñuhü ne tengü kä ho ä rä hiä ‘nama ma na ti ma ma yä tho u yä hnihni.

Rä hïä tä me nthënni

- **Rä libre determinación.** Nu nu rä derecho yä häi ne yä hnihni nge yä ñuhü nu nge tä hïëti tengü bi ti ne nge ti ha rä ndeddi ne ti ha rä tsidabi nahma ti tenma ho, ngu ä rä fäti ngu ä rä ndekei ngu ä tengü kä mpefi. Habu, nu nu rä derecho nu i kurbu nge nuu yä hnihni tä dorbä bi rä ndanni ä, nahma numu bi dorbä bi rä ndanni tä man ä rä ñonfeni ne nuä rä ñonfeni keä ha ti ha ä, nahma tä ponma ho ä rä mui bu yä hnihni.
- **Rä participación.** Nu nu rä participación hïngä hormu bi vota rä häi i kirbu nu, ketho rä derecho yä häi nge tä man ä rä ñonfeni mu bi habu na rä hïä nge ko zi tsibu tä ñorbä rä ntsoni. Keä ti ha nge tä dorbä bi rä ndanni u yä hnihni nge yä ñuhü ä.
- **Rä buena fe.** Nu nu i ma nge nangu na yä häi nge tä ma nge ti ña bu ha rä ndanni o ti nzete, ti ña ma ho ne hïndi ha rä tsi, ne nuä rä ñonfeni tä ma tä me ndospe ä ne ra xti nzoma ho tho u yä häi ti mu pu.

- **Rä interculturalidad.** Tsetho nge tä durbä bi nguenda tengü ä rä ñonfeni u yä hnihni nahma ti ha na rä hokä ñahni, tä me₂ ntherpi tengü kä nzo u, tengü ä rä fäti u ne tä theti ketho nge nuu yä hnihni ramaraño tho u ne i harbuu tho ä rä nmui u.
- **Rä communalidad o colectividad.** Nunu keä tengü kä mu u yä hnihni u ne tengü kä hietä rä nmui u, nge nuu*u* i mbeni nge nange*u* tho i ha buu ha rä hnihni u, habuu tsetho tä me ndurbi nguenda be ne u nahma tä nuä rä hnihni ti muma ho ä, ti ha ma ho ä.
- **Rä igualdad i ha u yä xitsu ne hiä ñohu.** Ngu yä xitsu ngu yä ñohu*u* i butpu ha yä hnihni nge yä ñuhü tä feni nge i raikü u ne tä ne nge tä dospä rä ñonfeni nangu na u, ne ketho u ku tä ma nge tä manna ñonfeni buu ha rä ndanni tä dodä ne raikü ti me ntsofo u ne raikü ti me ndospe rä ñonfeni u, ne raikü ti me ntsüpi u.
- **Deber de acomodo.** Rä befi ä rä tsidabi nuä tä ñodä rä ndanni nge nuä rä hiä tä kopu ha rä ndanni keä tä me ndekei ä ne keä tä kuarbuu ha rä tsikua ä, nahma ketho tä me ntsüpi u yä derecho u yä häi i ndorbe rä ndanni.
- **Rä deber de adoptar decisiones razonadas.** Nuä rä tsidabi tä hieti ne ti ñonfeni ne tä ñodä na rä hokä befi nahma ketho nuu yä hnihni nge ña ñuhü ne neu ña hnihni ña bokei ma na ti ma yä u ne hindä kuapu u.
- **Rä transparencia.** Nu nuu rä hiä nu*u* i mannu nge nuä rä hiä nuä tengü ti me ndode ä rä ndanni ne beä rä hiä tä ko muu rä nzeki ä tä fä ä ne tsetho ti me ma ñonrbi ä, nahma nangu na rä häi tä päti ha ha ä rä hiä ä.

To tä ñode te to tä dorbä rä ndanni

- a) **Ñä autoridades responsables.** Nu nuu keä rä Congreso haua ha rä xeki nge rä Ndema nuu, ko rä ngeä rä Comisión nge ña hnihni nge ña ñuhü ne ‘ne rä Comisión nge rä mpu rä nsati.
- b) **Ña hai tä danni.** Nu ña hnihni nge ña ñuhü, ña menthe, ña totonaco, ña ñuu savi, ña tepehuas, ña ñahñú o ña otomíes, ña nguiva o ña popolocas, ña mazatecas ne neu ña hnihni rä meti u ña ñuhü, rä meti u ña häi nge ña bokei, ko rä nge u ña tsidabi ne ‘ne u ña häi to xä ñerbuu ha rä hnihni, ne ketho nuu ña xitsu i butpu ha ña hnihni u ti participa u.

- c) **Rä Grupo Técnico Interinstitucional.** Nunu ha tä ñuchia u ña häi nge ha na rä befi, nge ko keu i päti ha ti ha ä rä hiä ne ko keä tä ñu‘tä rä häi nge rä hnihni nge ña ñuhü ä tengu ti dodä rä ndanni ä, ne numu ha na rä hiä nge hïngi päti ne nen ge tä päti ko keu ña häi ti nzete u.

Nunu ña kehnu ña nsati o ña institutos i haua ha rä Ndema nu: rä ra, rä Congreso; rä ñoho, rä Consejería Jurídica; rä Secretaría de Gobernación, rä Subsecretaría de Prevención del Delito ne ne hiä Derechos Humanos; rä Secretaría rä Nsati i haua ha rä Ndema; rä Consejo Estatal nge rä Participación Social buu ha rä nsati; rä Universidad Pedagógica Nacional, nuä rä Unidad 211, 213 ne ‘ne rä 214; rä Universidad Intercultural ua ha rä xeki nge rä Ndema ne ne hrä Instituto nuä rä mpeu ña hnihni nge ña ñuhü; ne ketho ä rä Sistema Estatal de Telecomunicaciones ua ha rä xeki nge rä Ndema.

- d) **Rä órgano técnico ne ‘ne rä Comité Técnico de Expertos.** Ko rä nge ä rä hiä nge ña bä ehe, nuä rä Congreso i haua ha rä Ndema ne neä rä Instituto rä mpe ña hnihni nge ña ñuhü (IPI), ti mbenchi rä Instituto Nacional nge ña hnihni nge ña ñuhü, nuyu ko tä hieti tengü ti dode ne tengu ti ha ä rä ndanni ñuu. Tä ñodä na rä Comité Técnico ñuu, nge keu ña pämhiä u, ña xitsu ne hiä ñohu nge ko ña xä mpeehmi ña hnihni nge ña ñuhü. Nuyu ya kehiu ko ti nzete ne kehiu ko tä nu ha ti ma ma ña ä rä ndanni tä dode ne tä tenna rä hiä bä epu ha rä tsikua, nahma tä ponma ho.
- e) **Ña observador.** Nuñu kehiu ña häi o ña organización ña xä mpeehmi ña hnihni nge ña ñuhü ñuu, ne nuu ña tsidabi i butpu ha ña hnihni nge ña ñuhü tä za nge ti mbita ketho u ña nsati o na rä organización nge nepe nge tä hierhmu tä ponma ho rä ndanni tä dode ne numu nu u ña hn hihni nge ña ñuhü nangu na kau tä man ä rä ñonfeni u. Habu nuu tä me ma mbita nge na tä hiehmu tä ponma ho ä rä befi tä dode keä rä Comisión Nacional de los Derechos Humanos ne neä rä Comisión de Derechos Humanos nge rä xeki nge rä Ndema.
- f) **Rä órgano garante.** Nu rä Subsecretaría de Prevención del Delito ne yä Derechos Humanos nge rä Secretaría rä Gobernación ua ha rä xeki nge rä Ndema keä ti

nzete bu ha rä ndanni tä ddä nahma tä hiermu nuä rä ndanni tä drorma ho ä, be ti me ma ñonrbi ä ne be tä me nzifi rä häi ä, ne numu bi ddä rä ndanni be tä therpi tengü rä nmui rä häi ne tengü rä ñonfeni rä häi bu ha tä ddä; ne ketho numu hïndä ponma ho ä rä ndanni o ti ha na rä ñahni mu bi ddä keu ko ña secretarías ti hokä rä hiä u bu ña.

g) Ña pongä hiä nge ña ñuhü o ña ma na rä hiä ua ha rä xeki nge rä Ndema.

Nahma nu rä häi nge hïngi ñanfo tä za tä man ä rä ñonfeni ä ne tä me ndospe ä ne tä me nzifi ketho tengü ä rä ndanni tä dode, ti mupu rä häi nge ti thokä rä ne nahma nangü na rä häi tä dospä rä ñonfeni.

Tengü ti ddä rä ndanni

- **Rä etapa preparatoria.** Nuä rä häi bä nexä rä hiä ne nagü na u ke ti mpepu ti ätsi ne ti nxifi han ha nge tä ddä rä ndanni, be ti ddä ne to tä drorbä bi ä, nahma ketho tä drorma ho ä ne be rä muti ti me ma ñonrbi ä.

Ne nuä rä hiä keä rä tsikua nuä bä pombu ha rä Suprema Corte de Justicia de la Nación tä tenna. Habu nuu ña häi to tä ñodä ne to ti mpepu rä muti ti peti u net ä hieti ndaa u ña hnihilni nge tä drorbä bi rä ndanni, tengü ti me ndorbe ä ne to ka ti nzete bu, be ti me ndöde ä, nda rä pa tä me ndode ä, hangü ti me ma kurbi bu ne to tä kündä.

- **Ña acuerdos previos (rä Fase Preconsultiva).** Nuua ha tä me ndode ua remahiäto ña foros regionales nge rä mpe ña hnihilni nge ña ñuhü ne nubu ha tä me nzifi bu rä häi tengü ti ddä rä ndanni ne ta me ndüti o tä me merpe nu rä protocolo i haua. Nubu ña, nuu ña häi tä manmu numa ho bu ti ddä rä ndanni ua ke ne nge he ti me ma parpi, nahma keä tä thüxä be ne keä ti me ma hoki ä be.
- **Rä etapa informativa.** Nuä ha ti me ma ünni ua ña hnihilni ne tä me nzifi tengü ä rä ndanni tä dode ne be ti me ndode ä, nahma nu rä häi tä päti ti ñonfeni be ni ma ä rä ndanni tä drorbä bi.

Habu ti me ma ñonrbi ä rä tsikua ne nuä be manbu ha rä Ley nge ña Derechos, rä Fäti ne tengü kä ma ma ña u ña hnihni ua ha rä xeki nge rä Ndema ne ketho nuä rä Ley rä Nsati ua ha rä xeki nge rä Ndema. Habu ña,

- Tä dodi ñoto ña foros regionales, nubu ha tä mabu u ña tsidabi ne to ti ña nge ko rä nge u ña hnihni nge ña ñuhü. Nuu tä tä thampu ha rä huntä tä dorbu ha ña hnihni u, ne ti kä na rä acta nge tä mambu nge keä rä häi bä thanhna. Nuu keu ko ti ñabu ha ña huntä tä doda ne ha tä me ndüti bu tengü ä rä protocolo bi me nthütsi mu rä rar ä etapa bi dode. Nahma nuu ña häi be ti äxmu kepu i pon ä o kepu i me nthütsi ä ne ‘numu i numa ho be mambu.
- Ketho nunu rä hiä nu ti me ma ñombi bu ha rä radio ä, nu rä radio rä INPI ne ne hiä radio ti manda rä zemi ua ha rä xeki nge rä Ndema.
- Ketho ti me ma ta ä rä hemi nuä ma hüti nge rä Síntesis nge rä mpe ä rä Ley nge yä Derecho, rä Fäti ne tengü kä ma ma ña u ña hnihni nge ña ñuhü ua ha rä xeki nge rä Ndema, ne neä rä tsikua nu rä Síntesis rä mpe ä rä Ley nge rä Nsati ua ha rä xeki nge rä Ndema, nge ha bä epu ä be katho tsetho tä pä rä häi ne ti ñonfeni ne nahma tä za nge tä man ä rä ñonfeni mu bi zonna ora.
- Ketho tä me ndode ña huntä ne tä me ma ñonrbi ä rä hiä, nahma nangü na ña häi tä päti be ni ma ä rä ndanni i dode ne han ha nge i ndode ä.

Nunu rä hiä ne tsetho tä dode antes nge ti ha u ña foros regionales nu. Ne ketho nuu ña häi tä me ndorbe rä ndanni mu tobe hïngi pati xä ho ha ni ma ä rä hiä o tengü nu rä hiä tä dode tä za nge tä ñati ne tä ñanni nahma tä me nzifi be ni ma ä rä ndanni tä dorbä bi.

- **Rä etapa deliberativa.** Nuua ha tä me ndode ua ä ña huntä bu ha ña hnihni ña häi nahma tä man ä rä hiä ña bi kopu ha mi ra ña huntä bi me ndode, ne tä hma be i ne nge ti me ma parpi o ti me ma hoki ä rä Ley nge ña Derechos, rä Fäti ne tengü kä ma ma ña u ña hnihni nge ña ñuhü, ne ketho neä be nepe ti hopu ha rä Ley rä Nsati ua ha rä xeki nge rä Ndema, nahma nuu ña häi be tä manmu numa ho o hïngi numa ho o ne nge be tä me ma na tä thüspä bi bu ha rä tsikua.

- **Rä etapa consultiva.** Nuua ha tä me nd_{ode} ua u ñoto ña foros regionales, na tä me nd_{otse} ä rä ñonf_{eni} bä mambu ha ña hnihni ña häi ne be rä hiä bä kopu, be rä hiä bä nxipu u, ne nda ä na rä hiä bä ko u.
  - Ne ketho ti ha ña mesas de trabajo, nubu ha ti peti ña häi nge tä ma be bä man ä nangü na rä hnihni.
  - Ne ketho tä dodä na rä Comisión de Seguimiento ma hüti, nubu ha tä me nthanni na o ñoho rä häi nge tä h_{ier}mu nuä be bi ma ma hüani ti ha ä ne ma hüani tä me ndekei ä ne keä ma hüani tä hiäxä na rä hokä ñu ä.
  - Ma homa be, tä me nd_{ode} na rä acta, ne nuä rä acta ä tsetho ti firma u ña häi bi me ndorbe rä ndanni, nahma tä nu nge nuä rä ñonf_{eni} u keä bi kopu ha rä tsikua ä, ne nuu be i nuhma ho ä be mambu.
- **Rä Etapa de Seguimiento de Acuerdos, ketho ni hü nge rä Fase de decisión.** Nuua ha tä me nthanni ua ña häi nge tä tenna rä befi i nd_{ode} ne tä h_{ier}mu nuä be mi man u ña hnihni mu mi dorbä rä ndanni ma huäni ti ha ä ne ma huäni tä donma ho ä. Ketho nu ñu ko ke hiu tä ñode ne ko ke hiu tä tä h_{ietä} be i ne nge ti hopu ha ña leyes nuä i dorbä rä ndanni; keä ma huäni ti ha ä. Nuu ña häi tä me nthanhni, ti ñoui ña xitsu ne ña ñohu, nge raikü ti me nthanhni u.

Ña previsiones generales

- a) **Rä documentación.** Nubu ha ña foros regionales nge tä me nd_{ode} rä ndanni tä me nd_{ode} bu na rä hemi bu ha tä ma be ka ti habu rä ndanni, tä mambu to bi kuadä rä ndanni, be mi manna häi, te ma ora bi muti ne te ma ora bi kuati. Ketho tä mambu be rä hiä bi ko u ña häi bi dorbä rä ndanni.
- b) **Rä archivo.** Nuua ke kua ha ti me ma peti nangü na rä hemi ti me ma ta bu ha rä ndanni tä dode, ne ketho tä me nthäki rä hmeña ‘ne hrä video nge tengü ti ha ä rä ndanni nahma tä fäti nge ma hüani bi dodä.

- c) **Ña mp_{ong}ä hiä.** Na me nthoni ne tä me ndünni rä befi u ña mp_{ong}ä hiä nahma keu ti m_{upu} ha ña foros mu bi d_{od}a rä nd_{ann}i ä ne keu ko ti thokä rä ne u, ne nuä rä hiä i ña u ña häi bu ha tä d_{od}a rä nd_{ann}i keä rä hiä ti ña ä rä mp_{ong}ä hiä ä.
- d) **Rä financiamiento.** Nu rä Congreso ko keä ti ünna rä hnihni tä d_{orb}a rä nd_{ann}i ä rä hemi ne rä tsikua tengü ti d_{od}a, ne ko keä ti ñonrbä bi rä hiä ä nahma tä d_{orm}a ho ä rä nd_{ann}i; ne tä h_üeti ketho tengü ti ño ä rä hiä ä.

e) **Rä calendarización**

ETAPAS	2022 Sept. – Dic	2023						
		Enero	Febrero	Marzo	Abril	Mayo	Junio	Julio
1. Preparatoria								
2. Acuerdos Previos								
3. Informativa								
4. Deliberativa								
5. Consultiva								
6. Seguimiento de Acuerdos								
7. Proceso Legislativo								